UNIVERSITY OF AMSTERDAM

UvA-DARE (Digital Academic Repository)

Een worsteling met productiewijzen

Geschiere, P.

Publication date
2010
Document Version
Final published version
Published in
Krisis

Link to publication

Citation for published version (APA):
Geschiere, P. (2010). Een worsteling met productiewijzen. *Krisis*, *2010*(2), 45-48. http://archive.krisis.eu/content/2010-2/krisis-2010-2-08-geschiere.pdf

General rights
It is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), other than for strictly personal, individual use, unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

Disclaimer/Complaints regulations
If you believe that digital publication of certain material infringes any of your rights or (privacy) interests, please let the Library know, stating your reasons. In case of a legitimate complaint, the Library will make the material inaccessible and/or remove it from the website. Please Ask the Library: https://uba.uva.nl/en/contact, or a letter to: Library of the University of Amsterdam, Secretariat, P.O. Box 19185, 1000 GD Amsterdam, The Netherlands. You will be contacted as soon as possible.

UvA-DARE is a service provided by the library of the University of Amsterdam (https://dare.uva.nl)

Download date:09 Sept 2026

Krisis

Tijdschrift voor actuele filosofie

PETER GESCHIERE

EEN WORSTELING MET PRODUCTIEWIJZEN

Krisis, 2010, Issue 2
www.krisis.eu

In de jaren zeventig raakte ik, samen met enkele collega-antropologen die ook net uit Afrika terugkwamen van veldwerk voor een promotie, geboeid door mogelijkheden om onze weerbarstige data te verhelderen met behulp van de marxse begrippen. Onze kennismaking met dat begrippenapparaat stond in het teken van productiewijzen – nadrukkelijk in het meervoud. Dat vereist misschien enige uitleg want productiewijze is niet direct de simpelste of de meest aansprekende term uit Marx' arsenaal. Het blijft nog steeds een moeilijk hanteerbare term voor mij – net als voor vele anderen –, maar dat neemt niet weg dat de notie grote zeggingskracht kreeg voor ons juist omdat die maar moeilijk toepasbaar bleek in antropologisch onderzoek.

Onze belangstelling werd vooral gewekt door de verkenningen van een aantal Franse antropologen die met verve – en de nodige creativiteit – marxse begrippen toepasten op Afrikaanse samenlevingen. Die belangstelling paste natuurlijk in een breder tijdsgewricht: het Koude Oorlog-klimaat en de algemene interesse onder studenten en intellectuelen die dwars wilden zijn voor Marx en eventueel zelfs voor communisme. De meesten raakten snel uitgekeken op de CPN (Communistische Partij Nederland) en het stalinistisch principe van democratisch centralisme dat daar de verhoudingen bepaalden. Maar minder strakke toepassingen van de marxse begrippen bleven zeer aantrekkelijk, zeker als alternatief voor de moderniseringsideeën – de Amerikaanse versie van Weber – die toen de boventoon voerden in de sociale wetenschappen.

De verkenningen van de Franse marxistische antropologen (FMA) waren inspirerend omdat ze enerzijds gedecideerd braken met het vaste idee waarmee wij als antropologen waren opgevoed: de vaste overtuiging dat Marx *niet* van toepassing was op 'antropologische samenlevingen'; anderzijds inspireerden de Franse collega's omdat ze even vastbesloten waren verder te gaan dan de platgetreden paden die volgden uit Marx' noties van primitief communisme en de Aziatische productiewijze. Waarom het eerste voor ons als een bevrijding kwam is misschien nu niet meer zo duidelijk. Maar destijds was het voor veel antropologen nog een uitgemaakte zaak dat Marx misschien iets te zeggen had over kapitalistische samenlevingen (want daar was de economie dominant), maar zeker niet over samenlevingen die antropologen bestudeerden, want die werden beheerst door verwantschap en daar golden absoluut andere principes. Zo'n standpunt was natuurlijk ook makkelijker vol te houden omdat noties als primitief communisme of Aziatische productiewijze inderdaad niet erg verhelderend waren voor de analyse van de veldwerkgegevens waarmee antropologen thuiskomen. Voor mij persoonlijk was het bijzonder verhelderend dat de Franse antropologen – met name Claude Meillassoux en Pierre-Philippe Rey[1] – lieten zien hoe je de centrale rol van verwantschap, die mijn informanten in Oost-Kameroen mij telkens weer met kracht duidelijk hadden gemaakt, kon analyseren in relatie tot de productie en reproductie van ongelijkheden, vormen van exploitatie en onderwerping. Mijn generatiegenoten hadden kennelijk soortgelijke ervaringen en zo werd de Werkgroep Marxistische Antropologie geboren, die regelmatig bij elkaar kwam om vooral de Franse teksten te bediscussiëren.[2]

Het centrale begrip in onze discussies was van meet af aan 'productiewijze'. De originaliteit van de Fransen kwam vooral naar voren in twee aspecten die nauw samenhingen met dat centrale begrip:

(a) De poging om te laten zien dat ook verwantschappelijke samenlevingen bestudeerd konden worden als gevormd door een productiewijze, gecentreerd rond bepaalde vormen van ongelijkheid en toeëigening van surplusproducten .

(b) Veel relevanter voor ons werk was hun notie van een 'koppeling (*articulation*) van productiewijzen'. Anders dan in de klassieke marxistische schema's volgen in deze visie productiewijzen elkaar niet noodzakelijkerwijs op; vaker ent een nieuwe productiewijze zich op de eerder bestaande verhoudingen die gebruikt worden om nieuwe vormen van uitbuiting wortel te laten schieten.

Vooral het laatste punt was voor ons werk van groot belang. Het werd ons steeds meer duidelijk dat de diepe en verwarrende veranderingen waarmee we geconfronteerd waren in verschillende delen van het Afrikaanse continent moeilijk bestudeerd konden worden als de stuiptrekkingen van een 'traditionele' sector die plaatsmaakte voor een triomferende 'modernisering'. In plaats daarvan stelden de Franse antropologen – vooral Pierre-Philippe Rey (1971 en 1973) – gedetailleerde historische analyses over hoe kapitalistische verhoudingen in Afrika geënt werden op bestaande uitbuitingsverhoudingen binnen de *mode de production lignager* (verwantschappelijke productiewijze). Juist daarom was het zo belangrijk ongelijkheden te onderkennen binnen die verwantschappelijke samenlevingen: zij fungeerden als een soort hefboom die jongeren naar de opkomende kapitalistische sector dreef en zo de nijpende vraag naar arbeid – het grote probleem in bijna alle koloniën, althans in de eerste decennia van koloniaal bestuur – schijnbaar 'vanzelf' oplosten.

Een kort voorbeeld kan misschien de kracht van dat idee duidelijk maken. In het bosgebied van Kameroen waar ik veldwerk deed was het koloniale regiem (eerst de Duitsers, na 1914 de Fransen) lange tijd gekenmerkt door krampachtige dwang: het ronselen van dwangarbeiders op zeer gewelddadige wijze, gedwongen verbouw van producten etc. Voor zowel de Duitsers als de Fransen was het een uitgemaakte zaak dat deze 'primitieven' ongevoelig waren voor de wet van vraag en aanbod; alleen directe dwang kon hen ertoe brengen te werken op de Europese plantages of producten te verbouwen voor de markt zodat eindelijk de *mise en valeur* van de kolonie op gang kon komen. In de jaren dertig worden die sombere voorspellingen steeds meer ontkracht: vooral jongere mannen zoeken eigener beweging loondienst of bieden producten aan voor de markt. Rey bracht die omslag in direct verband met het feit dat de bruidsprijzen meer en meer in geld betaald moesten worden (in plaats van bepaalde 'prestigegoederen'). Voor Rey (net als voor Meillassoux) was de bruidsprijs de crux van de ongelijkheden binnen de lokale productiewijze: het is de controle van de oudsten over het circuit van bruidsprijzen dat hun macht geeft over de jongeren en vrouwen. Maar doordat geld nu binnendringt in het circuit van de bruidsbetalingen kunnen jongeren zelf proberen genoeg te verdienen om een vrouw te verwerven (en vrouwen kunnen zichzelf bevrijden van de druk van de bruidsprijs die voor hen betaald is).

Die analyses pasten precies bij de vragen waar ik mee worstelde tijdens mijn veldwerk. Wat was precies de achtergrond van de inderdaad indrukwekkende autoriteit van de oudsten over de jongeren? Waarom bleven mensen de bruidsprijs – een onderwerp waar ik heel weinig belangstelling voor had – zo ontzettend belangrijk vinden, ondanks alle modernisering? Toen ik later zelf voor mijn assistent een bruidsprijs betaalde bleek ik ineens zijn oudste te zijn geworden (hoewel hij ouder is dan ik) – dit tot de ostentatieve woede van zijn eigen vader. Het is niet leeftijd, maar de betaling van de bruidsprijs die gezag bevestigt. Bovendien maakt die analyse de ingewikkelde verknoping duidelijk van veranderingen in de lokale verhoudingen met de steeds verdergaande inkapseling in een nieuw regiem van loonarbeid en productie van de markt. Elders in Afrika spelen andere vormen van bestaande ongelijkheid en tribuut – traditionele belastingen voor lokale hoofden, religieuze vormen van meerarbeid voor *marabouts* – een soortgelijke rol. De monetarisering van die afdrachten maakt dat de arbeid van jongeren 'vanzelf' beschikbaar lijkt te komen voor de kapitalistische sectoren, en niet meer met dwang geronseld hoeft te worden. Maar dat betekent wel dat die 'traditionele' verhoudingen gehandhaafd moeten blijven – niet zozeer vanwege een veronderstelde hardnekkigheid van de traditie maar eerder omdat ze de vestiging van nieuwe vormen van uitbuiting vergemakkelijken. Voor Marx was 'de primitieve accumulatie', de bloedige beginfase van de kapitalistische productiewijze – waarin 'het kapitaal omhoog komt' (als een soort monster) 'van top tot teen uit alle poriën bloed en modder zwetend', door

bestaande vormen van productie leeg te plunderen – een moment. In de visie van de Franse antropologen is de koppeling van productiewijzen een langerdurend proces waarbij bestaande exploitatieverhoudingen helpen nieuwe vormen van uitbuiting te vestigen.

Zulke theoretische en historische verkenningen mochten ons dan fascineren juist omdat ze direct aansloten bij vragen rond ons veldwerkmateriaal, het gevolg was wel dat we daardoor werden opgescheept met de taak het begrip productiewijze toe te passen op onze gegevens. Het was natuurlijk een groot plezier voor ons om antropologische collega's te choqueren met voordrachten waarin we lieten zien dat verwantschappelijke verhoudingen niet slechts 'reciprociteit' inhielden – een geliefd begrip onder antropologen – maar zeer wel te analyseren waren in economische termen van productie en uitbuiting. Het was een ander ding om gedetailleerd de contouren van een lokale productiewijze te schetsen. Zelfs het ogenschijnlijk zo heldere schema van p.k. & p.v. (productiekrachten en productieverhoudingen) bleek in de praktijk tot allerlei misverstanden en meningsverschillen te leiden. Eén van ons publiceerde een artikel waarin binnen de dorpseconomie van een vrij klein Afrikaans dorp niet minder dan veertien productiewijzen werden onderscheiden. Dat leidde tot hevige principiële discussies binnen de groep. De auteur werd verweten productiewijze terug te brengen tot productiekrachten of erger nog gelijk te stellen met verschillende takken van productie. Zulke discussies over onaanvaardbare vervormingen van marxse noties kregen ook binnen onze groep al snel een theologische lading: de orthodoxie had, ondanks alle geëxperimenteer, een aura van heiligheid. Dat gold zeker niet alleen voor ons. Meillassoux en Rey raakten bijvoorbeeld in een felle polemiek verwikkeld of de tegenstelling oudsten-jongeren beschouwd kon worden als klassentegenstelling of niet. Dat was theoretisch zeker een belangrijk twistpunt, maar of het even belangrijk was voor meer concrete historische studies was de vraag: beide geleerden waren het er duidelijk helemaal over eens dat die tegenstelling een belangrijke rol bleef spelen in de doorwerking van kapitalistische verhoudingen – dat is ook nu nog overduidelijk in Afrika – maar dat verminderde allerminst de felheid van het theoretische debat.

Achteraf is misschien dat zich vastbijten in felle theoretische debatten over termen en typologieën, zonder dat de praktische betekenis van de verschillen erg duidelijk was, de reden dat de hele marxistische antropologie een kort leven beschoren bleek. Al in de jaren tachtig verloren de voortrekkers hun status van internationale sterren. Het begrip productiewijze bleek in dat verband ook een bijzonder topzware notie. Ik herinner mij een fel debat tijdens een conferentie in Parijs, midden jaren tachtig, tussen Terray en Meillassoux over de vraag of het Zuid-Afrika van de apartheid wel of niet gezien kon worden als een voorbeeld van de slaven productiewijze (alleen weet ik niet meer wie voor welk standpunt koos). De heren bleven elkaar zo lang in de haren vliegen dat er tenslotte een soort opstand vanuit de zaal kwam: men wilde liever de aanwezige collega's uit Zuid-Afrika horen over wat er in hun land gaande was, dan een abstracte discussie over productiewijzen. Juist omdat het begrip onvermijdelijk lijkt te verwijzen naar een typologie – en daarmee weer naar de vraag hoe scheidslijnen te trekken tussen de verschillende typen – blijkt het vaak tot meer ruis dan helderheid te leiden.

In retrospectie lijkt dan ook eerder het begrip *articulation* – in de zin van een koppeling van verschillende elementen – een waardevolle bijdrage vanuit de Franse marxistische antropologie. In mijn onderzoek ben ik er nog steeds sterk door geïnspireerd. Het helpt bijvoorbeeld om de soms onthutsende veerkracht van verwantschap te begrijpen in Afrikaanse contexten, ondanks enorme veranderingen. Zelfs migranten in Europa en Amerika voelen zich bedreigd door de telefoontjes van huis als de familie ontevreden is omdat er niet genoeg geld gestuurd is; kennelijk kan de jaloezie van je naasten ook over grote afstand een levensgevaarlijke bedreiging vormen.[3] Verwantschap heeft in zulke contexten allerlei nieuwe trekken aangenomen – het heeft zulke ingrijpende transformaties ondergaan dat het zeker niet gelijkgesteld kan worden met de structuren die 'de verwantschappelijke productiewijze' vorm gaven. Maar het blijft een soort contrapunt dat de mensen diepgaand beïnvloedt, ook in volstrekt nieuwe omstandigheden. Het gemak waarmee verwantschap – en het hele daarmee samenhangende complex van plicht tot solidariteit en dreiging van jaloezie – de afstand tussen transnationale migranten en het dorp van oorsprong kan overbruggen is bepaald indrukwekkend. Ook mijn meer recente boek *Perils of belonging* (2009) over de explosie van

autochtonie in de jaren negentig als een slogan met grote mobiliserende kracht in Afrika maar ook elders (bijvoorbeeld in Europa), is eigenlijk een studie van langdurige en moeizame processen van wisselwerking (*articulation)* tussen zeer verschillende elementen: sterk fluctuerende opvattingen over grond, koloniale transformaties van lokale gemeenschappen, migratieprojecten, democratisering en decentralisering komen samen in een obsessie met *belonging* in een schijnbaar globaliserende wereld. Burgerschap wordt in zo'n context vooral een begrip dat uitsluiting moet rechtvaardigen. Het nieuwe hecht zich op het eerder bestaande, maar dat werkt door 'van binnenuit'.

Toch is die voorkeur voor *articulation* niet helemaal terecht ten aanzien van het begrip dat vroeger centraal stond, productiewijze. De openheid van het articulatiebegrip mag dan een veel soepeler toepassing mogelijk maken, en productiewijze mag dan – zeker in vergelijking – een loodzware en vaak onhandelbare notie zijn, toch blijft dat laatste begrip kostbaar. De grote verdienste ervan was en is dat het verwijst naar interne ongelijkheden en de vraag hoe die gereproduceerd worden. Dat is uiterst waardevol zeker voor de antropologie waar een sterke neiging blijft bestaan om verwantschap en lokale gemeenschappen te bestuderen met begrippen als reciprociteit die het beeld van een basissolidariteit oproepen. De nadruk op productie blijft natuurlijk ook van grote waarde binnen de huidige wereldsamenleving waarin alles – niet alleen economie maar ook cultuur, politiek et cetera – steeds meer bepaald lijkt te worden door consumptie. Schijn bedriegt. Maar dat is het onderwerp voor een ander essay.

Peter Geschiere is professor Antropologie van Afrika aan de Universiteit van Amsterdam en redacteur van *Ethnography*. Hij publiceerde vorig jaar *Perils of belonging. Autochthony, citizenship and exclusion in Africa and Europe*, University of Chicago Press, 2009.

Literatuur

Geschiere, Peter (1997) *The modernity of witchcraft. Politcs and the occult in postcolonial Africa*. Charlottesville: University Press of Virginia.

Geschiere, Peter (2009) *Perils of belonging. Autochthony, citizenship and exclusion in Africa and Europe*. Chicago: University of Chicago Press.

Meillassoux, Claude (1975) *Femmes, greniers et capitaux*. Parijs: Maspero.

Meillassoux, Claude (1971) *Colonialisme, néo-colonialisme et transition au capitalism*. Parijs: Maspero.

Meillassoux, Claude (1973) *Les alliances de classes*. Parijs: Maspero.

© De Creative Commons Licentie is van toepassing op dit artikel (Naamsvermelding-Niet-commercieel 3.0). Zie http://creativecommons.org/licenses/by-nc/3.0/nl voor meer informatie.

[1] Meillassoux 1975; Rey 1971 en 1973.

[2] De werkgroep deed meer dan praten alleen. Als goede academici wilden we ook van het begin af aan onze inzichten publiceren. Dat leidde tot een serie gezamenlijke publicaties (zie vooral Van Binsbergen en Geschiere 1982 en 1985). Andere actievormen bleven voorlopig beperkt – behoudens één lid, Reini Raatgever die betrokken was in allerlei actievormen in Amsterdam. De anderen waren allemaal druk met het afschrijven van het proefschrift. Toen dat gebeurd was – voor de meesten rond 1980 – ging iedereen zijns/haars weegs. Vooral Klaas de Jonge heeft zich daarna niet onbetuigd gelaten in activisme buiten de academie.

[3] Verwantschap en hekserij zijn nog altijd nauw verweven: net als elders in de wereld worden heksen geacht speciaal macht te hebben over hun intimi. Zie Geschiere 1997 over hekserij als de keerzijde van verwantschap.